

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN EKONOMİK YAPISI

Y.Doç.Dr.Selim ERDOĞAN (*)

Bölgelerarası dengesizliği enaz düzeye indirmek, ülkemizin doğusu ile batısı arasındaki gelişmişlik farkını azaltmak amacıyla bir entegre kalkınma projesi **Güneydoğu Anadolu Projesine** yıllar önce başlanmıştı. Bu proje ülke ve bölge ekonomisi açısından önemli olması dolayısıyla GAP alanı içerisine giren illerin ekonomik yapısının incelenmesi gerekir.

Bölgenin ekonomik yapısı tarım, sanayi ve ticaret sektörlerine dayalıdır. Aşağıda bu sektörler tek tek ele alınarak incelenmeye çalışılmıştır.

Bölgenin ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalıdır. Altı aya yaklaşan yaz kuraklığı nedeniyle, kuru tarım tekniği yaygındır. Bölge Türkiye ekonomisi üzerine önemli yük getirmektedir(1). Bitkisel üretim amacıyla ekilen ürünler arasında tahıl, mercimek, nohut, antep fıstığı, üzüm, pamuk ve tütün gelir. Bölgenin en değerli ürünlerinden olan antep fıstığının üçte ikisi Gaziantep'te üretilmektedir. Ayrıca, Gaziantep ve Nizip dolayları ile Mardin çevresinde zeytincilik ve bağcılık yaygındır. Bölgenin yapısı itibariyle, tarıma bağlı olması nedeniyle tarımsal endüstriler ağırlık kazanmaktadır. Gaziantep ve Diyarbakır'da ispirotolu içkiler üreten fabrikalar, zeytinyağı ve sabun üreten imâlathaneler bulunmaktadır(2). Bölgede tarımın yanında hayvancılık da ağırlıklı bir yer tutmakta olup bitkisel üretimin yanında hayvancılığın da birlikte yapıldığı işletme tiplerinin oranı % 90'ı aşmaktadır(3).

Bölgenin sahip olduğu toprak, su ve iklim koşulları yılda iki - üç ürün alınmasına elverişli bulunmakta, ileri sulama ve tarım teknolojisinin uygulanmasıyla tarımsal üretim değerinin günümüze kıyasla dört-beş misli arttırılması mümkün görülmektedir(4).

(*) Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Bölgede gerek tarımsal yapı, gerekse hayvancılık sektörü ilkel bir şekilde yapılmaktadır. Bu yüzden tarım ve hayvancılık sektöründen beklenen verim sağlanamamaktadır. Bu nedenle bölgede verimi düşük hayvanların yerine verimi yüksek olanların getirilmesinde yöre halkına yardımcı olunmalı hatta üreticilere düşük faizli ya da faizsiz kredilerin verilmesi ve verimi arttırıcı üretim teknik ve metodlarla çiftçilerin hem bilgi hem de imkan açısından donatılması bölgenin üretim potansiyelini arttıracaktır.

Güneydoğu Anadolu bölgesinde tarım sektörüne yeni girdilerin yanında teknolojilerin de iyileştirilmesi durumunda bir yanda verim arttırılabilecek, bir yandan da bu gelişme tarım kesiminde çalışan fazla işgücünün sanayi kesimine kaymasına ortam hazırlayacaktır. Sanayi kesiminde emek arzının artması ücretlerin akılcı düzeyde kalmasına neden olacak ve maliyetlerin aşırı artmasını engelleyecektir(5).

Bölge illerinin başlıca ürünlere göre bitkisel ürünlerde uzmanlaşma durumuna baktığımızda buğday, arpa ve mercimekte Diyarbakır, Mardin ve Şanlıurfa, darıda Diyarbakır, pamukta Şanlıurfa, Gaziantep, tütünde Siirt ve Diyarbakır, susamda Şanlıurfa, Diyarbakır, zeytinde Gaziantep, üzümde Gaziantep ve Mardin, antep fıstığında Gaziantep, Şanlıurfa uzmanlaşan illerdir(6).

Bölge bitkisel üretimi genellikle bölge içinde tüketilmekle birlikte belli ürünler ve arz fazlası olanlar ihracat ve imalat sanayiinde girdi olarak değerlendirilmektedir(7). Bir ülkenin kalkınmasında tarım sektörü önemli roller oynayabilmektedir. Tarımsal ürünlerin arzındaki artış ihracatını arttıracaktır. İhracat artışı ise yeni üreticilerin doğmasına neden olacaktır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi yapısı itibariyle tarıma bağlı olması, gelecekte tarımsal ürünlerin çeşitlenmesine uygun bir bölgedir. Şanlıurfa merkez kabul edilecek olursa, çevredeki il, ilçe ve köyler de merkeze bağlı olarak kalkınabileceklerdir. Yani, bölgenin İhracat Merkezleri Teorisi görüşlerine uygun bir yöredir(8).

Güneydoğu Anadolu Bölgesinden toprak varlığının, toprak sahipleri arasında bölünüşü çok dengesizdir. Tablo 4.1'de görüleceği gibi işletmelerin % 61,4'ü 1-5 ha arasında olup, tarımsal alanın ancak % 10,5'ini işlemektedir. Buna karşılık 500 ha olan büyük % 0,9 işletme, tarımsal alanın % 28,6'sını işlemektedir.

Toprak dağılımındaki eşitsizlik buradaki insanları başkalarının toprakları ortakçı, kiracı, yarıcı gibi isimler altında işlemeye

itmiş ve büyük toprak sahipliğinin bulunması, kom, mezra ve kışlak gibi köyaltı yerleşme birimlerinin sayısını arttırmıştır(9). Dolayısıyla, büyük toprak sahiplerinin yanında küçük işletmelerin sahip olduğu araziler parçalı, birbirinden uzak ve küçük parsellerden oluşmaktadır(10).

Bölgede tabiat şartları hayvancılığa uygun olduğundan canlı hayvan ve hayvansal ürünler bölgenin en önemli ihraç mallarıdır. Bölgede küçükbaş hayvan varlığı, büyükbaş varlığına göre önem taşımaktadır. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin gelişmesi ise düşük düzeyde kalmıştır(11).

Bölgesel yem tüketimi toplam hayvan varlığına oranla düşüktür. Özellikle meraların çoğunda kapasitelerinin

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA TOPRAK VARLIĞININ TOPRAK SAHİPLERİ ARASINDA BÖLÜŞÜMÜ

İşletme Grupları	Aile Sayısı	İşletmelerin Kıpladığı Alan (Hektar)	İşletme Dağılımı (%)	İşletme Alan Dağılımı (%)
1 - 5	141.903	199.075	61.4	10.5
5 - 20	74.843	756.291	32.4	40.0
20 - 50	12.211	395.559	3.3	20.9
50 - 100	603	66.880	0.3	3.5
100 -	1.389	473.787	0.6	25.1
TOPLAM	239.949	1.891.592	100.0	100.0

KAYNAK: Yeni Strateji ve Kalkınma Planı 3. Beş Yıl 1973-1977, s. 862.

üzerinde hayvan otlatıldığından bitki örtüsü çok zayıflamış ve mera verim gücü azalmış, bitki örtüsü seyrekleşerek, faydalı yem bitkilerinin % 70 - 90'ının yok olduğu araştırmalarda tesbit edilmiştir(12).

Ancak, son yıllarda besicilik alanındaki gelişmeler sonucu bölgede sanayi yemi tüketiminin artmakta olduğu gözlenmektedir. Verim artırıcı faktörlerin yetersizliklerine rağmen, bölgenin ülke ölçeğinde önem taşıyan uzmanlaşma konularından biri de hayvancılıktır.

Bölgenin illere göre hayvansal üretim verileri aşağıdaki gibidir. Ülke et üretiminin % 8,8'i, süt üretiminin % 8,5'i, yapağı üretiminin % 13,3'ü, deri üretiminin % 10'u bölgeden karşılanmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi maden rezervleri açısından çok zengin bir bölge değildir. Ancak, fosfat rezervi ile petrol zenginliği açısından ülke içinde önemli bir paya sahip olup, söz konusu rezervler bölgede kurulu bulunan tesisler tarafından işletilmektedir.

Bölgenin en önemli maden varlığı olan fosfat yatakları, Mardin Mazıdağı'nda bulunmakta ve Etibank tarafından işletilmektedir. Etibank'ın 1984 yılı programında Mardin ilinde 750.000 ton/yıl fosfat konsantresi üretimini hedef alan Güneydoğu Anadolu Fosfatları Büyük Projesi ile Batı Kasrık Fosfat Yatakları Rezervinin Görünür Hale Getirilmesi Projeleri yer almaktadır(13).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi linyit yönünden Türkiye'nin en fakir alanıdır. Bununla birlikte TKİ Güneydoğu Anadolu Linyitleri İşletmesi Müessesesinden alınan bilgilere göre Silopi ve Şırnak'ta 1983 yılı toplam linyit üretimi 750.000 ton olarak gerçekleşmiştir. Açık sistemle üretilen linyitler hem Doğu hem de Güneydoğu Anadolu'nun kışlık yakıt ihtiyacını karşılamakta olup kalorisi yüksek ve yanması kolaydır. Şırnak'taki asfaltitlerin henüz fizibilitesi yapılmamış olup yeraltı işletmesinin yapılıp yapılmayaacağı konusunda çalışmalar sürdürülmektedir(14). Siirt-Madenköy Bakır-Pirit rezerv miktarı 23,5 milyon ton olarak belirlenmiştir. Kilis-Musabeyli- Koca Mustafa ocağındaki manganez özel sektör tarafından işletilmektedir. Yörede Batman, Gaziantep, Diyarbakır illeri petrol bakımından Türkiye'nin en zengin illerindendir. Bölgenin 1983 yılı itibariyle petrol üretimi 969.494 ton olup, Türkiye petrol üretiminin % 99'unu karşılamaktadır. Bölgede önemli bir tesis olan Batman Rafinerisi'ndeki ithal ham petrolden petrol üretimi 1983 yılında 802.530 ton olup, tüm diğer rafinerilerdeki toplam üretimin % 36,41'ini oluşturmaktadır. Üretilen petrol ürünleri ise, rafineri yakıt gazı, LPG, normal ve süper benzin, gaz yağı, solvent, motorin, fuel-oil, nafta ve asfalt olmuştur. Bölgede yerli şirketlerden Türkiye Petrolleri, Ersen, yabancı şirketlerden de Mobil, Dorchaster ve Shell şirketleri faaliyette bulunmaktadır.

Bölgede daha çok tarıma dayalı endüstri bulunmaktadır. Bölgede küçük imalat sanayi işyerlerinin en fazla yoğunlaştığı il Gaziantep'tir. Bu ili Şanlıurfa ve Diyarbakır izler. Küçük imalat

sanayiinde gelişmiş sektörler; gıda-içki, dokuma, giyim ve metal işleme sanayileridir.

Bölge küçük imalat sanayiinin yoğunlaştığı Gaziantep'te Küçük Sanayii Geliştirme Teşkilatının (KÜSGET) oluşturduğu örnek sanayi sitesinde seri üretime dönük eğitim ve geliştirme çalışmaları sürdürülmektedir. Bu kesimdeki gelişmeler küçük imalat sanayindeki yatay gelişmenin dikey yönde de gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Bu gelişme özellikle metal ana sanayi, metal işleme, elektrikli malzeme araç ve gereçleriyle otomotiv sanayinde gözlenmektedir.

Büyük imalat sanayinde Gaziantep önemli bir paya sahip olmakla birlikte bölgenin diğer illerinde de bu sanayinin işletmeleri bulunmaktadır. Bu sanayinin işletmeleri genellikle un, makarna, mercimek, üzüm suyu, Antep fıstığı, zeytin yağı, bitkisel yağ, et ve süt mamüllerini üretmektedirler.

Tekstil sektöründe de en fazla ileri ve geriye doğru çeşitlenme Gaziantep'tedir. Bu ilin yanında Diyarbakır, Şanlıurfa, Adıyaman ve Mardin illerinde de işletmeler bulunmaktadır. Bu işletmeler genellikle hammadde ihtiyaçlarını da yöreden karşılamaktadırlar.

Taş ve toprağa dayalı cam sanayi dışındaki sanayilerde gelişme sağlanmıştır. Madeni eşya sanayi Gaziantep ilinde gelişmiştir.

Gaziantep dışında Şanlıurfa'da 1500 ton/yıl kapasitede tarım alet ve makinaları tesisi bulunmaktadır. Ayrıca Diyarbakır ilinde TEMSAN Türkiye Elektromekanik Sanayi A.Ş.'nin türbin generatör tesisi bulunmaktadır.

Plastik ürünler sanayii Gaziantep'te çok gelişmiş olup kısmen de Diyarbakır'da bulunmaktadır. Kimya ve otomotiv sanayiinde de Gaziantep ön sırayı almaktadır. Önceleri tamir ve bakım hizmetleri üstlenen Gaziantep, daha sonraki gelişmeler sonucu bu sektörün bazı birimleri ilde üretilmeye başlanmıştır. Sanayi üretimi küçük ölçekte olmasına karşılık, muhtemel gelişmeleri kendi yapısında taşımaktadır.

Diyarbakır imalat sanayii birimleri, toplam girdilerin miktar olarak % 90'ını il içinde sağlamaktadır. Girdi verme yönünden Adana da önemli bir merkezdir. Un ve unlu mamüller sektörü girdilerinin % 100'ü Diyarbakır'dan, demir-çelik sanayi ve diğer metal eşya sanayii girdileri Ereğli ve Karabük'ten, elyaf ve dokuma sanayii girdileri

Adana'dan sağlanmaktadır(15). Şekerleme ve şekerli mamuller sanayii girdilerinin büyük bir kısmı Diyarbakır'dan, bir bölümü de İstanbul'dan alınmaktadır.

Yem sanayii girdilerinin yarısına yakın bir bölümü Diyarbakır'dan, diğer bölümü ise çevre illerle, Adana, Gaziantep ve İstanbul'dan sağlanmaktadır.

Gaziantep imalat sanayii birimlerinin en çok yoğunlaştığı sektörler iplik, dokuma sanayii, halı ve kilim ipliği sektörleridir. İl merkezinde yer alan sanayi birimlerinin kullandıkları toplam girdilerin miktar olarak % 35'i il içinden sağlanmaktadır.

Gaziantep ilinin unlu mamüllerinin tüm girdileri, çimento, alçı ve kireç imali ile diğer metal ana sanayi girdilerinin büyük bir bölümü, dokuma sanayi, bitkisel ve hayvansal yağlar imali ile mobilya ve mefruşat sanayii girdilerinin önemli bir bölümü Gaziantep ve çevre illerden sağlanmaktadır. Ana kimyasal imali sektöründe ise, Bursa, Mersin, İstanbul ve Ankara hammadde kaynaklarıdır. Ayrıca lastik girdileri de farklı merkezlerden sağlanmaktadır.

Bölgede sanayileşmeyi hızlandırmak için özel teşebbüse bir takım özel ayrıcalıklar (yatırım indiriminin % 100'e çıkartılması, kredi ve arsa sağlanmasında kolaylık, vergi, resim ve harç istisnası gibi) tanınmasına rağmen, bir türlü yatırım faaliyetlerine katılmaları sağlanamadığı belirtilmektedir. Bölgeye yatırımların büyük bir kısmı devlet tarafından yapılmaktadır.

Gaziantep ve Diyarbakır sanayi yönünden ilk sırada bulunmaktadırlar. Gaziantep'te yaygın bir imalat sanayiinin bulunduğu, organize imalatın ve katma değeri yüksek birimlerin de ağırlık taşıdığı; Siirt'in ise petrol konusunda en yüksek katma değeri yarattığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Gaziantep ilinin çok sayıda küçük imalat işyerleri bakımından öncelik aldığı da tesbit edilmiştir.

Bölge sanayi sektöründe olduğu gibi, ticaret sektöründe de yeterli bir gelişme gösterememiştir. Bölgede sanayi ve kredi imkânları az olduğundan işletme sayısı da azdır. Üretim düzeyi düşük ve gelir dağılımındaki dengesizlikler sonucu zayıf bir satınalma gücü görülmektedir. Hayvan ve ürünleri ticareti örgütsüzdür. Ticaret, Gaziantep ve Diyarbakır'da daha yoğundur(16). İllere göre toptan ve perakende ticaret işyerleri sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

İLLERE GÖRE TİCARİ İŞYERLERİN DAĞILIMI

İller	Toptan Ticaret İşyerleri		Perakende Ticaret İşyerleri		Toplam İşyeri	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Adıyaman	112	8	1.592	8	1.704	8
Diyarbakır	216	15	3.117	16	3.333	16
Gaziantep	741	50	7.161	36	7.902	37
Mardin	54	4	2.833	14	2.887	14
Siirt	107	7	1.432	7	1.539	7
Şanlıurfa	244	17	3.523	18	3.767	18
BÖLGE	1.474	100	19.658	100	21.132	100

KAYNAK: DİE 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı Geçirici Sonuçları, 1982.

Toptan ticaret genellikle Gaziantep ilinde yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşma bu ilin önemli bir etki merkezi olduğunu göstermektedir. Toplam ticarete ağırlık gıda merkezleri ve tarımsal ana maddelerdedir.

Ülke toplam GSYİH'nin % 5'i bölgede yaratılmıştır. Bölge illerinde de Gaziantep ilk sırayı almakta, bunu da önemlilik sırasına göre Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin, Siirt ve Adıyaman izlemektedir(17).

Az gelişmişlikten, gelişmişliğe yönelik hızlı bir değişim sürecinde bulunan Türkiye, zengin doğal kaynaklara sahip olmasına rağmen, bunları yeterince işleyememiş, ülkenin sosyal ve ekonomik hayatını olumlu yönde etkileyecek bir biçimde rasyonel bir kullanımı yıllarca gerçekleştirememiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi zengin toprak ve su kaynaklarına sahip bir bölgedir. GAP ile bu bölgenin zengin kaynakları değerlendirilmiş, ülke ve bölge ekonomisine kazandırılmış olacaktır. Projenin başarılı olması için bölgenin ekonomik yapısının iyi bilinmesi gerekmektedir.

D İ P N O T L A R

- (1) DSİ; Güneydoğu Anadolu Projesi, 1980, s. 8.
- (2) Suat AKSOY / A.Erkuş / G.Eraktan / A.Tufan / S.Eraktan / Ö. F. Yalçın; "Tarımsal Ekonomik Yapı", GAP Tarımsal Kalkınma Sempozyumu, s. 41-46.
- (3) DİE; Tarımsal Yapı ve Üretim 1981, Ankara, 1984, s.19.
- (4) Suat AKSOY / A.Erkuş / G.Eraktan / A.Tufan / S.Eraktan / Ö. F. Yalçın; a.g.b., s. 42.
- (5) Ali Yılmaz GÜNDÜZ; Türkiyede Bölgesel Dengesizlikleri Gidermeye Yönelik Politikalar: GAP Örneği (Doktora Tezi), D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988, s.122.
- (6) Yıldırım ÖZEL / Mansur Geyik / Ayla Yıldırım / Kemal Yetim; Güneydoğu Anadolu Bölgesi Uygun Yatırım Alanları Araştırması, Ankara, DESİYAB, 1984,s. 32.
- (7) y.a.g.y.
- (8) Ali Yılmaz GÜNDÜZ: a.g.t., s. 122.
- (9) DPT; Güneydoğu Anadolu'da Kuraklığa Karşı Duyarlılığı Azaltma Projesi, Ankara, 1974.
- (10) Osman TEKİNEL / B.Çevik / R.Kanber; Güneydoğu Anadolu Dünü Bugünü ve Yarını, Adana: Ç.Ü. Yayınları, 1984.
- (11) Yıldırım ÖZEL / Mansur Geyik / Ayla Yıldırım / Kemal Yetim; a.g.e., s. 58.
- (12) Cengiz AKIN; Planlı Dönemde Tarım Sektörünün Gelişimi (1963 - 1980), Ankara: Tarım Orman Bak., 1982, s. 57.
- (13) Yıldırım ÖZEL / Mansur Geyik / Ayla Yıldırım / Kemal Yetim; a.g.e., s. 63.

(14) Ayda ERAYDIN; Bölge Merkezlerinin Sanayi Yapısı Araştırması, Ankara: DPT Yayını, 1983.

(15) İlimiz Şanlıurfa, Isparta: Özgül Yayınları, 1985,s. 28.

(16) DSI; a.g.e., s. 9.

(17) Erdoğan ÖZÖTÜN; Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (İller İtibariyle), Ankara: DİE Yayını, 1980.